

ԵՐԿՐԱՆԻ ՇԱՀՍԶԻԶ

Ի Մ Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Ի Ց

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԾԱՆՑ

Երվանդ Շահազիզ

Բժարն հիշում եմ, ես մի հիվանդուտ երեխա էի, հիվանդ ջերմով, ջրջրովով և փորահալիքով: Երբ մայրս ինձ լողացնել էր ուզում, ես փախչում էի, բայց նա էլի զոռով բռնում ու լողացնում էր: Իմ փախչելու պատճառն այն էր, որ նա ինձ լողացնում էր շատ տաք ջրով, իսկ գլխիս ջրը ջրիկի վերքերին էլ մի դեղ էր քսում, որը շատ էր ցավեցնում: Թե այդ ի՞նչ դեղ էր, ես չգիտեի: Հետո միայն իմացա, որ սնդիկ է եղել: Փորահալիքս էլ ոչ մի դեղ չէր օգնում, իսկ ջերմս, որ մերոնք «դողդոթ» էին ասում, հետագայում իմացա, որ տենդ է եղել (մալարիա): Մորս ասելով, այդ հիվանդություններից ես մի ժամանակ այնպիսի վիճակի եմ հասած եղել, որ երեսու ծածկել ու մի կողմն են դրել, իբրև անհույս:

Ինձ բժշկում էին տնային, պառավական դեղերով, իսկ երբեմն էլ հրավիրում էին հեքիմ Մկրտիչին կամ Հովհաննեսին, որոնք այն ժամանակ Երևանի ամենահայտնի բժշկիչներն էին համարվում: Սրանցից առաջինի, հեքիմ Մկրտիչի, խորհրդով մայրս,

ջրփոխության համար, ինձ տարավ Սուրմալու գավառի Բլուր գյուղը^{*)}—մորապապոնցս տունը, որտեղ ես մնացի մի ամառ ու մի ձմեռ և դոմշակովերի սեր ու կարագով, լիակուրծ կովերի շաքարի պես անուշ կաթ ու մածոնով այնքան կազդուրվեցի, որ մայրս հնարավոր համարեց ինձ էլ Մոսկվա ուղարկել, կազարյան ճեմարանում ուսանելու համար, ուր, հորեղբորս՝ Սմբատ Շահազիզ-

*) Բլուր գյուղը գտնվում է Սուրմալու գավառում, որը առաջ պատկանում էր Ռուսաստանին և միայն 1920 թվին անցավ Բուրքիայի ձեռք: Այս գյուղի կալվածատերը եղել է մելիք Մինաս Կամսարականը, որը իրեն կոչում էր Արշարունյաց տեր: Սա մի քանի որդիներ է ունեցել, որոնցից մեկն էր Օհան աղան: Վերջինս ունեցել է մի արու գավակ՝ Ղազար անունով և մի դուստր՝ Վարդ խաթուն անունով: Ղազարը մանուկ հասակում վախճանվել է, իսկ Վարդ խաթունը ամուսնացել է երեսնամյակ Նախիջևանցի ունեղու վաճառական Զաքար Բոյախյանի հետ: Այս ամուսնությունից էլ ծնվել է մի աղջիկ գավակ՝ Քելլու անունով, որն ամուսնացել է աշտարակցի Հովակիմ աղայ Շահազիզ-Կամսարականի հետ: Ահա հենց այս Հովակիմն իմ հայրն էր, իսկ Քելլուն իմ մայրը:

յանցի պատվերով, արդեն ուղարկել էր ինձնից մեծ երկու եղբայրներին և ինձ էլ պիտի ուղարկած լինեիր, բայց հետաձգել էր հիվանդության պատճառով:

Թեև դեռ իսպառ չէի բուժվել, սակայն իմ Մոսկվա գնալու այլևս հետաձգել չէր կարելի, քանի որ տեղը կարող էր ուրիշը գրավել, իսկ տարիքս էլ անցնում էր, ես արդեն 14 տարեկան էի և այնքան էլ գիտություն չունեի, որ ֆնսկովյամբ համապատասխան դասարան ընդունվեի:

Լազարյան ճամարանում ինձ քննեցին ու տեսան, որ գիտությունս պակաս է. բայց ներողամիտ գտնվեցին ու նստեցրին առաջին դասարանում, ասելով թե Շահազիզյաններին է, աշխատասիրությանը կը հասնի իր ընկերներին: Այո՛, հասա և մինչև անգամ էլ դասարանս փոխեցի, բայց ինչպիսի՛ համառ ու ծանր աշխատանքով... 1871—72 ուսումնական տարին էր:

Թեև Մոսկվա գալուց հետո, հենց առաջին տարում էլ իմ բոլոր հիվանդությունները բուժվել էին, բայց անընդհատ ու շատ պարապելուց բոլորովին ուժից ընկել, նվազել էի և կարիք էի զգում մի լավ հանգստանալու, մի հանգամանք, որ հորեղբայրս էլ էր նկատել և մայիսին, տարեվերջի ֆնսկովյաններից հետո, պատվիրեց ուսանող մեծ եղբորս, որպեսզի ինձ իր հետ ամառանոց տանի քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Բոգորոդսկ գյուղը ու այնտեղ էլ հսկի իմ առողջությունը:

Այդ գյուղը հանգստանալու համար ուներ բոլոր հարմարությունները, — և՛ մաքուր օդ ու ջուր, և՛ խիտ անտառներ, և՛ գետ՝ լողանալու համար, և՛ առատ կաթնասնունդ, և՛ քաղաքի հետ կապող հարմար ճանապարհ (ծիաքարը):

Մեր ամառանոցը գտնվում էր գյուղի ծայրին և նրա առաջ փռված էր մի լայնարձակ դաշտ: Ամառանոցը տեղավորված էր ընդարձակ հողամասի վրա. այս հողամասի փողոցը եզերող մասում շինված էր մի սիրուն ամառանոց, իսկ ներսում, բակում էլ երեք փոքր ամառանոցներ, բաղկացած միջակ մեծության մեկական սենյակներից ու նախասենյակներից: Եինությունները փայտյա էին, թե՛ բակիները և թե՛ փողոցի վրայինը: Սա ու եղբայրս ապրում էինք փոքր ամառանոցներից առաջինում: Հանգիստ ու դուրեկան էր, եթե շինեին ճպրտների երաժշտությունը, գիշերային պահապանների շահակացները տափտակների վրա և առավոտյան շատ կանուխ ամառանոցների բակերն այցելող բանջարավաճառների և պտղավաճառների զել ձախները, որոնց ես սովոր չէի:

Ահա հենց այստեղ էլ ես առաջին անգամ տեսա Ստեփանոս Նազարյանցին. որն իր ընտանիքով ամառանոց էր եկել և տեղավորվել փողոցի վրա շինված սիրուն ամառանոցում: Նրա ննջարանը և պարապմունքի սենյակները գտնվում էին վերին հարկում, իսկ ընտանիքը տեղավորված էր ցածի հարկի սենյակներում:

Այստեղ Ս. Նազարյանցի կենսագրության վերաբերյալ մի քանի համառոտ տեղեկություններ ենք տալիս, մեր հուշերը ընթերցողների համար ըմբռնելի դարձնելու նպատակով:

Ստեփանոս Նազարյանցը ծնվել է Թիֆլիսում 1812 թվին, խոյից գաղթած Տեր-Յուսայի քահանայի ընտանիքում: Նա իր միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, իսկ բարձրագույնը՝ Դորպատի համալսարանում: 1844-ին կարգվել է արևելագիտության ադյունկտ Ղազարի կայսերական համալսարանում, որտեղ և ստացել է մագիստրոսի ու դոկտորի գիտական աստիճանները: 1849 թվին փոխադրվել է Լազարյան ճամարանը, ուր դասավանդել է պարսկերեն ու արաբերեն լեզուները: 1869 թվին հրավիրվել է ներսիսյան դպրոցը՝ տեսչի պաշտոնով. այստեղ նա պաշտոնավարել է միայն երկու ուսումնական տարի, որից հետո վերստին վերադարձել է Լազարյան ճամարանը: Նրա ճամարանի արևելյան լեզվաց օլիկոն կամ մասնագիտական դասարանները կոչված բաժինը 1872 թվին վերածվել է արևելյան լեզվաց բարձրագույն դպրոցի, համալսարանական իրավունքներով, Նազարյանցն էլ այդ լիկեոնում դասախոսել է պարսից լեզուն ու գեղագրությունը մինչև իր մահը, որը տեղի է ունեցել 1879 թվի ապրիլի 26-ին:

Հանուրին հայտնի «Հիւսիսարփայլ»-ի հիմնադիր ու հրատարակիչ Ստեփանոս Նազարյանցը, իր գործունեությամբ, հանդիսացել է յուր դասընկեր խաչատուր Աբովյանի լուսավորչական գործի շարունակողն ու զարգացնողը, արժանահիշատակ Միքայել Նալբանդյանի հետ միասին:

Այս համառոտ կենսագրական տեղեկություններից հետո դառնանք մեր հուշերին: Նազարյանցը ամեն օր ամառանոցից գնում էր քաղաք և ճաշին վերադառնում, իսկ կիրակի և տոն օրերին մնում էր ամառանոցում: Այդ ժամանակները նա երբեմն դուրս էր գալիս զբոսնելու կամ ամառանոցի ընդարձակ բակում, կամ էլ գնում էր անտառ, գյուղի այն կողմում, որտեղ գտնվում էր երաժշտության ուսումնադր. Սա համարյա միշտ հանդիպում էր նրան և կանգնելով պատկառանքով բարևում, գլուխ էի խո-

նարհում, Մի կիրակի օր էլ, երբ Նազարյանցը գրտնում էր բաղնիքում, ես դարձյալ իմ սովորական բարեր մատուցի նրան. նա մոտեցավ ինձ և հարցուփորձ արեց, թե ո՞վ եմ ես և ճամարանի ո՞ր դասարանում եմ սովորում. երբ ես երևանյան մաքուր բարբառով պատասխանեցի նրա հարցմունքներին ու նա իմացավ, որ Սմբատ Շահազիզյանցի եղբոր որդին եմ, շատ ուրախացավ, ձեռքս բռնեց, իր մոտ քաշեց, գլուխս շոյեց և ճակատս համբուրեց. ապա տեսնելով որ ես արդեն հասած տղա եմ և կարող եմ իր գրքերը կարդալ ու հասկանալ, խոստացավ ինձ կարդալու գրքեր տալ. Մյուս օրը, առավոտյան նրա աղախինը ինձ համար երկու գիրք բերեց — «Պօզ և Վերգինե»-ն և «Հանդես նոր հայախօսութեան»-ի առաջին հատորը. սրանցից առաջինն արդեն ինձ ծանոթ էր, իսկ երկրորդի անունը լսել էի, բայց դեռ չէի կարդացել:

Սկզբում, նրան հեռվից դիտելով, ես այն տպավորություն էի ստացել, որ նա խիստ ու զայրացկոտ մարդ պետք է լինի, իսկ երբ մոտիկից գննեցի ու խոսեցի հետը, նա իմ աչքին երևաց իր իսկական պատկերով ու կերպարով: Նա բարձրահասակ, թավ հոնքերով, խիտ ու սև մազերով, դուրեկան ու խոսուն աչքերով, թխագույն դեմքով և կզակի տակը թողած տարօրինակ մորուքով մի համակրելի մարդ էր:

Տարիներ անցան... ես մեծացա, բարձր դասարանները հասա և սկսեցի մեծ սիրով զբաղվել ընթերցանությամբ: Վեցերորդ դասարանի աշակերտ էի, ընթերցանությունը ինձ համար դարձել էր օրվա կերակուրի նման մի բան, անխտիր կարդում էի ամեն մի գիրք, որը դուրս էր գալիս հայ մամուլի տակից ու ընկնում ձեռքս: Հատկապես սիրում էի հայ գրականությանը վերաբերող հրատարակությունները, բայց այդպիսիք շատ չէի գտնում, դրա համար էլ մտքումս դրի Նազարյանցին խնդրել իր ռուսերեն գրածները այս մասին: Ես նրան դարձյալ հաճախ հանդիպում էի — լիկեոնի փոքր դռնից իջնելով մեծ միջանցքը նա իր քայլերն ուղղում էր դեպի գրասենյակ. ես առաջվա նման բարևում էի նրան, բայց նա, ըստ իր սովորության, քայլում էր գլուխը կախ, մտազբաղ, նոթերը կիսած և չէր նայում իր շուրս կողմը: Նա հավանորեն մոռացել էր ինձ, իսկ ես էլ քաշվում էի անհանգստացնել նրան: Սակայն, մի օր քաջություն եկավ վրաս, ես մոտեցա նրան, կանգնեցի ու խնդրեցի ցանկացած — «Беглый взгляд на историю Гайканской письменности до конца XIII столетия» և «Обозрение ис-

тории Гайканской письменности с XIV столетия до новейшего времени» (т. е. до 1840 г.):

Նա կարծես թե քնից արթնացած, գլուխը բարձրացրեց և տեսնելով ինձ իր առջև կանգնած, հարցրեց. —

— Ի՞նչ ես ուզում:

Ես կրկնեցի գրվածքների անունները և ավելացրի.

— Ստեփանոս Իսայիչ, ներողամիտ եղեք, ես ուզում եմ կարդալ ձեր այդ գործերը, բայց ոչ մի տեղ չեմ գտնում դրանք:

— Հրաշք է, — ասաց նա զարմացած և, ըստ իր սովորության, աչքերը բաց ու խուփանելով, — այսքան տարի է ես այստեղից անցուղարձ եմ անում ու տակավին ճամարանի աշակերտներից և ո՛չ մեկն այդպիսի խնդիրքով ինձ չէր դիմել: Ո՞վ ես դու:

Ես նրան ասացի իմ ով լինելու մասին և հիշեցրի Բոգոբոգուկ ամարանոցը:

— Հա՛, դու Երվանդ Շահազիզյանցն ես, մեծացել ու շատ փոխվել ես, շճանաչեցի: Գրվածքներս կտամ հորեղբորդ և նա կտա քեզ, ես հաճախ եմ լինում իմ հավատարիմ Սմբատի մոտ: Ապրի՛ս, զորանա՛ս, լավ օջախի զավակ ես, — այս ասելով նա սեղմեց իմ ձեռքը:

Հենց որ այս տեսան իմ ընկեր աշակերտները, իսկույն ճամարանում լուր տարածվեց, թե Նազարյանցը սեղմել է Երվանդ Շահազիզյանցի ձեռքը: Հորեղբայրս ժպտով հանձնելով ինձ խնդրածս գրվածքները, հայտնեց թե Նազարյանցը շատ է հավանել մեր նոր դրական լեզվով իմ խոսելը և հատկապես բառերի մաքուր արտասանելը ու ցանկանում է, որ իր մահից հետո ես հայ լեզուն սովորեցնեմ իր դեռևս ծծկեր երկու երկվորյակ աղջիկներին:

Երբ ես բավականաչափ հասունացել էի, հորեղբայրս պատվիրեց ինձ կիրակի ու տոն օրերին իր մոտ ճաշելու գնալ. այս հանգամանքը բնականաբար նպաստում էր, որպեսզի ես հաճախ հանդիպեի Նազարյանցին, որը նույնպես այդ օրերին հաճախ լինում էր հորեղբորս մոտ ու ճաշում նրա հետ միասին: «Հիւսիսափայլ»-ի օրերն անցել էին, տաք պայքարը սառել էր, և բոլոր հրատապ խնդիրները լուծվել էին հօգուտ «Հիւսիսափայլ»-ի որդեգրած ու պաշտպանած գաղափարների, բայց դեռ մնում էր ձեռք բերված հաղթանակները ամրապնդելու, զարգացնելու ոչ պակաս դժվարին գործը, որի համար հարկավոր էր նոր բերան, նոր թերթ:

Նազարյանցն ահա այդ ժամանակներն էլ հենց զբաղված էր այդ խնդիրներով. նա մրտաժողով, պատրաստություն էր տեսնում հրատարակելու «Ապառնիք Հայաստանի»-ն և

հաճախ այցելելով իր գաղափարակից ու հավատարիմ Սմբատին, խորհրդակցում էր նրա հետ այս մասին: Այդ օրերին ես նրան տեսնում էի մերթ ուրախ, ծիծաղը դեմքին, մերթ տխուր, հուսահատ և մինչև անգամ մերթ էլ արտասվելիս:

Նստում էինք ճաշելու, թեև հորեղբորս անունը «գասարոնում» էին դրել, բայց իրոք նրա սեղանը շատ պարզ էր և ոչ բազմախորտիկ. նա ուտում էր մի պնակ ջրեղեն, մի պնակ մսեղեն կերակուր ու մի բաժակ էլ լավ գինի էր խմում. նրա պահանջն էր, որ մթերքները միայն թարմ լինեն: Ծաղին սովորաբար խոսում էր Նազարյանցը, հորեղբայրս միայն պատասխանում էր նրա հարցերին և կամ իր կարծիքն էր հայտնում: Ծն, իհարկե, չէի խառնվում նրանց խոսակցությանը, այլ միայն լուռ լսում էի նրանց ասույթները:

Մի անգամ, այդ Նազարյանցի ուրախ օրերից մեկն էր, նա ասում, խոսում, ծիծաղում էր ճաշին. մեկ էլ հանկարծ նստած տեղից բարձրացավ և գինու բաժակը վերցնելով խմեց իմ կենացը ու հարցրեց՝ թե թուրքերեն հասկանո՞ւմ եմ արդյոք. ես պատասխանեցի, որ քիչ-միչ հասկանում եմ և նա թուրքերեն մի ոտանավոր ասաց, որի խոսքերը մինչև օրս էլ միտս է, չեմ մոռացել, որովհետև մանկությանս օրերին էլ լսել էի այդ նույն ոտանավորը իմ մորատատ վարդ իսթուհից:

Արագ սաղյըմ թեշդի,
Արագ բուլընդի, գեշդի.
Արագ, գյալ, իսպաթ էլլա,
Հանսը դյունըմ խոշ գեշդի:

Թարգմանությունը.—

Արագը ձգեցի լվացքակոճա,
Արագը պղտորվեց, անցավ գնաց.
Արագ, արի ապացույց տուր,
Ո՞ր մի օրս լավ անցավ գնաց:

Ոտանավորը ավարտելուց հետո ձեռքը դրեց իմ ուսին և խոսքը հորեղբորս ուղղելով ավելացրեց.

— Սա՛ էլ մեր ճամբով պիտի գնա և մեր վիճակին տիրանա, սակայն, ես խորին հույս եմ տալով, որ մեր տառապանքն էլ, շուտ թե ուշ, վերջ կունենա:

Մի ուրիշ անգամ էլ ես ներկա գտնվեցի նրանց վիճաբանությանը մեր նոր լեզվի հայցական հոլովի շուրջը: Նազարյանցը, մեր նոր լեզվի հայցականը համարելով անորոշ և, ըստ ամենաբնի դժվար, առաջար-

կում էր, ուղիղ ու ստույգ գործադրության համար, ընդունել գրաբարի զ-ով հայցականը, ինչպես որ ընդունված է արևմտահայ նոր գրական լեզվի մեջ: Հորեղբայրս անարկում էր դրան. նրա կարծիքով ոչ մի կամայականություն չպետք է մտցվեր կենդանի լեզվի մեջ, քերականության կանոնների վրա հենվելով, այլ պետք է նոր լեզուն խստիվ պահպանվեր այնպես, ինչպես որ նա կա: Մեր նոր լեզվում զ-ով հայցական չկա,— ասում էր նա,— և պետք է որեմն դեկավարվել այն օրենքներով, որոնք գոյություն ունին և որոնց մեջ ոչ մի անորոշություն էլ չկա: Ու այսպես երկար մի՛ճում էին նրանք:

Նազարյանցի տխուր օրերն էին. «Լապտեր Հայաստանի»-ն հրատարակելու առթիվ նրա արած դիմումին բացասական պատասխան էր տրվել: Նա մոլորված ու շատ վհատ անդադար հարցնում էր.

— Սմբա՛տ, ի՞մ պատվական լարեկամ, ի՞նչ պիտո է առնել, ի՞նչ...

Նրա այս հարցումին հորեղբայրս մխիթարական մի պատասխան էր տալիս միայն, թե վհատելը փոքրագություն է. մյուս կողմից նա հուսադրում էր Նազարյանցին, ասելով՝ թե «Հիսիսսոփալլ»-ը հաստատուն ու անկեղծ շատ բարեկամներ ունենալով հանդերձ, ուներ նաև կատարի թշնամիներ, որոնց բողոքները անկասկած ազդել են այս անգամ պետական պաշտոնյաների վրա և, ուրեմն, պետք էր սպասել, որ այդ ամենը հնանա, մոռացվի:

— Այո՛, մինչև որ հնանա... Մենք էլ իսպառ կհհնանանք,— ասում էր նա, հասկացնել ուզելով, որ ինքը այդ ժամանակ թերևս կենդանի էլ չլինի:

Նազարյանցի երկու հոգվածք, որ նա դրել, պատրաստել էր «Լապտեր Հայաստանի»-ի համար, նրա մահից հետո տպագրվեցին Մոսկվայի «Թրակախական և պատմական հանդես»-ի 1888 և 1889 թվերի դրոքերում: Դրանք էլ «Հիսիսսոփալլ»-ում տրվապագրվածների բնույթի հոգվածներ էին: Մենք չենք հիշում, որ դրանցից հետո նա այլևս նոր բան գրած լինելու նա շատ վհատ էր, սրտաբեկ, հուսահատ և հազիվ թե կարողացած լիներ շարունակել իր գրական աշխատանքները:

Նազարյանցը իր այդ ծանր օրերին շարունակում էր դարձյալ հաճախել հորեղբորս մոտ, որտեղ ես առաջվա պես հանդիպում էի նրան: Մի օր էլ տեսա նրան հորեղբորս տանը արտասվելիս, այո, դառն արտասվելիս. նա հայտնեց, որ իր տանը ընտանեկան գժտություն է պատահել և ինքը չկա-

րողանալով հանդուրժել, թողել է տունը ու ապրում է կահավորված վարձու սենյակում: Ինչպես հայտնի է, Նազարյանցը ամուսնացել է երկու անգամ, սակայն, երկու ամուսնությունն էլ անհաջող են եղել: Առաջին անգամ, դեռ իր ուսանողության տարիներին, նա սիրել է մի գերմանուհու և նշանվել: Դորպատի համալսարանն ավարտելուց հետո Նազարյանցը ուղևորվում է Պետերբուրգ, ուր նրան հաջողվում է աղյուսկտ կարգվել Ղազանի կայսերական համալսարանում, բայց նախքան Ղազան մեկնելը նա վերադառնում է Դորպատ, պսակվում իր նշանածի հետ և ապա կնոջ հետ միասին 1844 թվին փոխադրվում Ղազան:

Նազարյանցի այս ամուսնությունը թեև տեղի էր ունեցել սիրո հողի վրա, բայց հետագայում նա տեսել ու համոզվել է, որ կինը, իր կրթությամբ ու սրտի հարազատությամբ, իրեն համապատասխան չէ, որի համար էլ զգոհել է: Երբ Նազարյանցի այս կինը հիվանդոտ լինելու հետևանքով շուտով վախճանվում է, նա, առանց խրատված լինելու առաջին ամուսնության անհաջողությունից, շտապում է ամուսնանալ իր տան բռննայի հետ, որը բոլորովին համապատասխան չէր նրան, ոչ կրթությամբ և ոչ էլ վարք ու բարքով: Այսպիսով, առանց խորհելու, կապվելով Միննա Եգորովնայի հետ, Նազարյանցը սկիզբ է դնում իր նոր զոհախտության, որից փրկվել նա չէր կարող նույնիսկ տանից փախչելով:

Մանր էր հորեղբորս վիճակը, ի՞նչպես միթիթարել նրան: Մեղ անհայտ է, ի՞նչ է արել նա, բայց հայտնի է, որ Նազարյանցը շտապով վերադարձել է իր տունը և տեղեկանել իր երեխաներին: Այնուհետև Նազարյանցը և հորեղբայրս այլևս չէին խոսում այս մասին և եթե խոսում էլ էին, համենայն դեպս ոչ իմ ներկայությամբ:

Նազարյանցը շատ աշխատասեր էր. իր

Ստեփանոս Նազարյանց

հույսը կտրելով մի նոր թերթ հրատարակելու համար արտոնություն ստանալուց, նա իր բոլոր աշխատանքը կենտրոնացնում է լիկեոնում, որտեղ, ինչպես ասացինք, 1872 թվից սկսած նա հանդիսանում էր պարսից լեզվի ու գրականության դասախոսը (գեղարվության հետ միասին): Նազարյանցի պատմելով շատ ծանր ու դժվարին աշխատանք է պահանջվել այդ առարկայի ուսուցման գործը նորմալ հոնի մեջ դնելու համար. չեն եղել ոչ բառարաններ, ոչ քերականության ձեռնարկներ, ոչ ոսկեփորկիներ (քրիստոմատիս) և ոչ էլ գեղագրության օրինակներ. այս ամենին պետք է փոխարինել միայն և միայն ինքը՝ պրոֆեսորը, եթե այս բոլորին ավելացնելու լինենք նաև արարական տառերի ընթերցանության ու գրության դժվարին յուրահատկությունները, և այն, որ ուսանողները մեծ մասամբ գիմնազիա ավարտած ռուս տղաներ էին, միանպաստան շանթանոթ արևելյան լեզուներին ու գրության եղանակներին, ապա հասկանալի կդառնա Նազարյանցի կրած նեղությունները և գործի անմխիթար արդյունքը: Իր պատմելով, սակայն, այս նեղությունները նա

կրել է աշխատանքի առաջին տարիներում և հատկապես առաջին կուրսում, իսկ երբ հետզհետե հիշյալ բացերը վերացվել են. գործը հաջող է ընթացել և ինքն էլ իր աշխատանքից գոհ է մնացել:

Ուսանողները սիրել ու գնահատել են նրան. նրանք մեծ բավականությամբ են ունեցել նրա դասախոսությունները գրականության մասին. նրա ճոխ լեզուն, հետաքրքիր ձևով խոսելը, Շահ-Նամեից հատվածներ արտասանելը գրավել է բոլորին: Մենք այստեղ ավելորդ չենք համարում մի դեպք մեջ բերել, որ լսել ենք նրա ուսանողներից և որը ցույց է տալիս թե որքան սեր ու հարգանք էր վայելում նա իր ուսանողների շրջանում: Դեպքը տեղի է ունեցել ա-

ռաջին կուրսում, 30 ուսանողի ներկայությամբ. Նազարյանցը գրատախտակի վրա գեղազորության մի օրինակ գրելու ժամանակ, ըստ իր սովորության ծովով է, աշխատելով՝ ըստ հնարավորության օրինակը գեղեցիկ դուրս բերել, որովհետև նա պիտի ուսանողների գրության համար ընդօրինակելի հանդիսանար: Նորեկ ուսանողներից մեկը, տեսնելով նրա զվարճալի ծովովը, փրկվեցրել է. այդ ժամանակ նա շուտ գալով դեպի ամոթից շփեց նաև ուսանողը, ասել է... «Мялостивый государь. Вы дурак»: Զուր է մաղվել բոլոր ուսանողների վրա, բայց ոչ ոք բողոքի ծալուծա չի հանել: Ընդհակառակը, ուսանողները իրենց ընկերոջը ստիպել են, որ գնա և ներողություն խնդրի պրոֆեսորից: Նազարյանցը ասել է.

— Այո՛, ձեր արածն անքաղաքավարություն էր, բայց ես էլ չպետք է ասեի ձեզ այն խոսքը, ներում եմ, բարեկամ լինե՞ք,— այս ասելով սեղմել է ուսանողի ձեռքը, մի վարմունք, որ է՛լ ավելի է բարձրացրել նրա պատիվը ուսանողների շրջանում:

Մեր աշակերտության օրերին մենք լսել ենք Նազարյանցի մի ճառը և մի դամբանականը: Ծառի մասին մենք խոսել ենք մեր մի ուրիշ հուշերում, այստեղ միայն կվերհիշենք, որ Նազարյան ճամբարանում, պարսից նասրեդդին շահի ներկայությամբ, Նազարյանցի պարսկերեն արտասանած ճառը հնչեց որպես մի մեղեդի: Ծառը դժվարանում էր հավատալ, որ խոսողը պարսիկ չէ, այլ հայ է: Դամբանականը Նազարյանցը խոսեց Մոսկվայի Ս. Խաչ եկեղեցում, իր վաղեմի բարեկամ և մեր էլ կրոնուսույց Տեր-Հարություն Քյուրքչյանի*): Պազաղի վրա: Նրա հագին ժամաշապիկ կար, նա քարոզ խոսելու սովոր էր դեռ իր աշակերտության օրերից: Ինչպես հայտնի է, ներսիսյան դպրոցում սովորություն կար աշակերտներին եկեղեցի ուղարկել, ժամաշապիկ հագած բեմ բարձրանալու և քարոզ խոսելու համար: Դամբանականի բովանդակության մանրամասնությունը մոռացել եմ,

*) Քյուրքչյան Տեր-Հարությունը Նոր-Նախիջևանյի էր և Ալազարյանի աշակերտը: Մտերից հետո, մի կարճ ժամանակով, օա ճամբարանում մեր կրոնուսույցն էր. թեև մի առանձին գիտության տեր չէր, բայց հմուտ էր եկեղեցական կանոններին և պատարագելու առանձնահատուկ շնորհ ուներ, որի համար էլ վախճում էր Մոսկվայի հայ գաղութի հարգանքը: Մի քայլ Սալանթյանը, ծերության հետևանքով իր պաշտոններից հրաժարվելուց հետո, մի առժամանակ ազրել է վերջինիս տանը ու նրա մոտ էլ թողել իր թղթերը:

այնքանը միայն լավ հիշում եմ, որ նա մեռյալի հետ այնպես էր խոսում, ինչպես մարդ խոսում է իր առջև կանգնած կենդանի մարդու հետ. հիշում եմ նրա երեք անգամ կրկնած մնաս բարավները և հետևյալ խոսքերը. «Դու, Տեր-Հայր, 20 տարի մոմ վառեցիր, խոնկ ծխեցիր այս Ս. Տաճարի մեջ և ինքդ էլ վառվեցար 20 տարի իբրև մոմ ու ծխեցար իբրև խոնկ»:

Հիշում ենք նաև լիկեոնի ուսանողների և գիմնազիական դասարանների աշակերտների մասնակցությամբ ճամբարանում տեղի ունեցած մի ներկայացում, որի կազմակերպմանը եռանդագին մասնակցություն ցույց տվեց և Նազարյանցը: Որոշված էր պարսկերեն, լատիներեն ու հայերեն (գրաբար) լեզուներով մեկական գործողությամբ թատերախաղ ներկայացնել. դրանց կազմակերպումը հանձնարարվել էր— պարսկերենինը՝ Նազարյանցին, լատիներենինը՝ լատին լեզվի ուսուցիչ դանիացի Տորլանգին, իսկ հայերենինը՝ ավագ աշակերտներին: Նազարյանցը պարսկերենի համար նյութ էր ընտրել Սաադի Մուալեհ-հոդին Շեյխի «Բյուլիստանը», Տորլանգին՝ «Պլավտոս», իսկ աշակերտները՝ Հակոբ Կարինյանի «Վարդանանց պատերազմը», որի ձեռագիր տետրակը այդ ժամանակ գտնվում էր ավագ աշակերտ Խալաթյանցի մոտ:

Ընդհանուր փորձը, որ տեղի ունեցավ ճամբարանի վերատեսուչ Ն. Դ. Դեյլանովի և տեսուչ Գ. Ն. Քանանյանի ներկայությամբ, ցույց տվեց ձեռնարկած գործի հաջողություն: Ներկայացմանը ներկա էր ընտիր հասարակություն— լիկեոնի պրոֆեսորական կազմը, գիմնազիական դասարանների ուսուցչական կազմը, համալսարանի ուսուցիչները, քաղաքի պաշտոնական անձինք և այլն: Այս ներկայացման ու նրա հաջողության մասին գրվեցին, նույնիսկ լրագրերում*): Բայց ներկայացման ունեցած հաջողությունը ամենից շատ ուրախություն էր պատճառել Նազարյանցին, որը խաղարկությանը մասնակցող ուսանողների հետ միասին ասում, խոսում ու զվարճանում էր: Սա նկատեցի, որ նրա վարմունքը ուսանողների հետ, ըստ սովորականի, ընտանեկան և հայրական էր: Մի բան էլ ինձ զարմացրեց, այդ ախ էր, որ նա Տորլանգին հետ խոսում էր լատիներեն:

Նազարյանցը արտաքուստ առողջակազմ էր երևում և այնքան էլ ծեր չէր: Նրա ծննդյան թվականը թեև համարվում է 1812-ը,

*) Այս ներկայացմանը մասնակցողների նկարները կախված էին ճամբարանի հյուրասենյակում, բայց թե հետագայում ինչ եղան, մեզ հայտնի չէ:

բայց դա ստույգ չէ՝ նորիցս հայտնաբերվել է մի վավերական, որից պարզվում է, որ նա ծնվել է ոչ թե 1812 թվին, այլ 1814-ին, Համենայն դեպս, լինի նա ծնված 1812 կամ 1814 թվին, արտաքուստ զառամյալ չէր երկվում։ Ընդհանուր է, վերջին տարիները նրա գրել-խոսվածքները որոշ չափով ազդել էին նրա հոգեկան ու մարմնական կացության վրա և նա է՛լ առաջվա նազարյանցը չէր, բայց դեռ տակաւին զվարթ ասում, խոսում, դատում էր և եռանդով գործում լիկեոնում։

1879 թվի ապրիլի 24-ին հորեղբայրս այցելության էր գնացել հիվանդ նազարյանցին, որը նրան հայտնել էր թե մի փոքր մրսել է, բավականին սաստիկ հազում է և չորս օր է, որ տանից դուրս չի եկել։ Հորեղբայրս երեք ժամ նստել էր հիվանդի կողքին ու գրուցել հետը. նրա հիվանդությունը շրջապատողներին այնքան էլ վտանգավոր չի թվացել, քանի որ նա առողջ դատում ու խոսում է եղել։ Ինչպես հետո նրա տանեցիք հաղորդել են հորեղբորս, ապրիլի 25-ին, երբ հայ բարեկամներից ոչ ոք էլ չի եղել նրա մոտ, երեկոյան ժամը 10—11-ին թոքերի բորբոքումը սաստկացել է ու գիշերվածամը շորսին էլ վրա է հասել մահվան տագնապը և դեռ արշալույսը չծագած նա ավանդել է հոգին։

Ապրիլի 26-ին տարածվեց անակնկալ բոթաբեր լուրը և ամենքի վրա էլ ծանր, ճնշող տուգնություն թողեց. բոթը հասավ նաև ճեմարան և ինչ ասել կուզի, որ այստեղ նույնպիսի, գուցե և ավելի, ծանր տուգնություն թողեց։ Ես ութերորդ դասարանի աշակերտ էի և պատրաստվում էի ավարտման քննություններին. ընկերներիս ցանկությանը վաղեցի հորեղբորս մոտ ու վերը հիշված կրճատ տեղեկությունները բերի։

Մահվան լուրը առաջին հերթին և շատ կանուխ տանից հաղորդել էին եկեղեցու երեցփոխ և հանգուցյալի վաղեմի ու մտերիմ բարեկամ Մելքոն Փանյանին*), որը իսկույն գնացել ու հոգացել էր ամեն հարկավորը։ Դադաղը բերվել ու դրվել էր եկեղեցում. ամենքը գնում էին նազարյանցին դադաղում տեսնելու։ Ես էլ ընկերներիս հետ գնացի. եկեղեցում շատ մարդ չկար, դադաղը դրված էր եկեղեցու մեջտեղը ու կիսով չափ ծածկված մետաքսյա աղնիվ կտորով. գլխավերևը դրված էր մի մեծ, բարձր մոմակալ, վառած կերոսով ու փոքր մոմե-

րով։ Մեզ, աշակերտներին տեսնելով Փանյանը ուռած ու արտասովալից աչքերով ընդառաջ եկավ ու ասաց.— «Եկեք, տեսեք մեր խեղճ, մեր բարի նազարյանցին, նա սիրում էր ձեզ, աշակերտներդ»։ Ես կանգնած, երկար դիտում էի. նազարյանցի դեմքը զայրացկոտ էր և նոթերը կիտած. նրա դեմքին ես նշմարում էի իր անտեր մնացած սիրասուն զավակների հոգսի նշանները։

Մյուս օրը թաղեցին նազարյանցին, բայց չգիտեմ տեղի հայ հասարակության թե՛ իր ծախքով, միայն հիշում եմ, որ թաղումը կատարվեց շատ շքեղ հանդիսավորությամբ։ Պատարագին դադաղը ծածկված էր ծաղիկներով և եկեղեցին լիքն էր երկսեռ բազմությանը. այդտեղ էին ճեմարանի աշակերտները, ուսանողները, ուսուցիչները, պրոֆեսորները, Մոսկվայի հայ գաղութը, ինչպես նաև գերմանացիներ, իրենց պատուոթի հետ միասին։ Դամբանական ճառեր խոսվեցին, խոսեց նաև պատուոթը։ Դադաղը եկեղեցուց դուրս հանեցին ուսանողները և փոխանիս իրենց ուսերի վրա տարան մինչև քաղաքի ծայրը ու նոր հետո միայն դրին դիակառքի վրա։ Ծանապարհին դադաղը երեք տեղ «հանգիստ» դրեցին և առաջինը ճեմարանի մուտքի մոտ։ Ծեմարանի երկու աշակերտ դադաղի առջևից տանում էին հանգուցյալի և տացած շքանշանները, փոքրիկ բարձերի վրա ամրացված։ Թաղումը կատարվեց «Վաղարշապատ» կոչված հայոց գերեզմանատանը. գերեզմանը փորված էր եկեղեցուց ոչ հեռու, հանգուցյալի ավագ որդի Ֆրիդրիկոսի գերեզմանի կողքին, որի դադաղի վրա ինքը հայրն էր դամբանական խոսել եկեղեցում։ Դադաղը գերեզման իջեցնելուց հետո նրա անդրանիկ բարեկամ Փանյանը մի բուռ հող ձգեց վրան, որից հետո ամրացրին կապարիչն ու հողով ծածկեցին և ապա վերջին դամբանական խոսեցին գերեզմանի վրա։

Օրը երեկոյանում էր. հուղարկվողների բազմությունը հետզհետե ցրվեց և շուտով համարյա թե մենակ մնացինք մենք, ճեմարանի վերջին դասարանի աշակերտներս։ Մենք էլ շուտով քաղաք պիտի դառնայինք, բայց վերադառնալուց առաջ ցանկացանք մեր ուղածի պես հարգանք մատուցել նրա թաղմ շիրիմին. ուստի շրջապատեցինք դերեզմանը ու արտասանեցինք նրա այն ոտանավորը, որ գրել էր իր հակառակորդների դեմ և որ մենք սովորել ու անգիր գիտեինք։ Ապա շոքերով համբուրեցինք գերեզմանը և տխուր ու տրտում վերադարձանք։

Ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել նրա այդ ոտանավորը։

*) Նազարյանցի մահվանից հետո նրա թղթերը մնացել են երեցփոխ Մելքոն Փանյանի մոտ։

Մի՛ վախեցիր, քաջ նավարկու, հառաջ խաղա՛,
Քանի որ քո առաջնորդն է՝ ճշմարտություն,
Մովածայոնեհից, մորիկնեհից երկյուղ չկա:

Թո՛ղ կատաղին գազան դարձած տաբեբք բռնոր,
Թո՛ղ մի բռնիք ծածկեն աչքիցդ լույս հորիզոն,
Օվկիանոս մեզ այդ քանը չէ անսովոր:

Դու կողմնացույց ձեռնում բռնած իբրև նրազ,
Քաջ գիտակից քե՛ն ո՛ւր կամիս գնացի՞դ ուղղել,
Ալիք ու ծով ճեղքի՛ր, անցի՛ր դեպի նպատակ:

Այո՛, նախանձ, տգիտություն, հոգիք վատբար,
Քո համարձակ բռնիչ փակել բույլ, անկարող,
Գործ դրեցին յուրյանց արժան ամեն հնար:

Երեկցան շար Հուլաներ, պիղծ մառնությունք,
Բայց անօգուտ. ճշմարտությամբ գրառվածին
Ձեն բավական դժոխքի բռնոր զինտուրությունք:

Հաջորդ օրը, վաղ իրիկնապահին, գնացի
հորեղբորս մոտ. նա աչքիս չէր երևացել ոչ
եկեղեցում, և ոչ էլ գերեզմանատանը: Նա
սգավոր նստած էր տանը և միայն իր դա-
սաժամերին ճիմարան էր հաճախում: Հնչա-
կը քաշեցի, դուռը բաց արեց հորեղբայրու
ինքը ու տեսնելով որ ես եմ, քաղցրությամբ
ասաց.—

— Հա, դո՛ւ ես, ներս արի,— ապա ավել-
լացրեց,— է՛հ, պատմիր ի՞նչ եղավ ու ի՞նչ-
պես եղավ:

Ես պատմեցի նրան այն ամենը, ինչ տե-
սել էի ու լսել, նրանից չթափանցելով նաև ա-
շակերտներին արածը:

— Ապրի՛ք, լավ եք արել,— ասաց նա,—
չեմ հիշում, թե ո՞ր դասարանումն է եղել,
որ ես խոսել եմ նրա այդ ոտանավորի մա-
սին: Թեև դա բանաստեղծական կայծ ու ո-
տանավորից պահանջվող կանոնավորությու-
նը չունի, բայց լիակատար է իր բովանդա-
կության ճշմարտացիության տեսակետից:

Այո, իհարկե, մեռնիլը բնության օրենք է,
մենք էլ ամենքս պիտի մեռնինք, բայց և
ախպես Նազարյանցի պես սիրված անձի
այսպիսի անակնկալ վերանալը մեր միջից,
գծվար տանելի է: Դու գիտե՛ս, որ նա իմ
ուսուցիչն է եղել, բայց ի՞նչ եմ ասում, դու,
իհարկե, այդ բոլորը գիտես...:

Հորեղբայրս ապա ինձ սեղանատուն հրա-
վիրեց թեյ խմելու, այն սեղանատունը, ուր
այնքան հաճախ հանդիպում ու տեսնում էի
ես Նազարյանցին... նստեցինք թեյ խմելու
և նա շարունակեց իր խոսքը.

— Նազարյանցը միամիտ էր, մաքուր իբ-
րև աղավնի, գիտուն, խորխորհուրդ իբրև
մի լուրջ իմաստասեր, հասարակաց օգուտը
ճանաչող, սիրող սիրտ ունեւր և գթառաս
հայր էր իր զավակների համար... Ի՛նչ էի
ուզում այլևս ասել, հա՛, շոքոտանա, Եր-

վանդ, կատարել նրա ցանկությունը՝ իր
մանուկներին հայերեն խոսել սովորեցնելու
Այդ մի ծանր պարտականություն էր, որ
հանգուցյալը դրել էր իմ վրա և ես չէի մո-
ռացել ու մտածում էի անել, ինչ որ կա-
րող էի:

Ժամանակ անցավ... ես ավարտեցի միջ-
նակարգ ուսման դասընթացը, հայրենիք
մեկնեցի մորս տեսուչության համար ու նորից
վերադառնալով՝ ուսանող գրվեցի արևելյան
լեզվաց Լազարյան լիկեոնի: Հասկանալի է,
որ Նազարյանցի մահվան առաջին տարում
ես հնարավորություն չունեցա կատարելու
իմ վրա դրված պարտականությունը, քանի
որ թե՛ ես ազատ ժամանակ չունեի բոլորո-
վին և թե՛ մանուկները տակավին դեռահաս
էին. սակայն, նրա մահվան երկրորդ տա-
րում, երբ ես երկրորդ կուրսի ուսանող էի,
արի այն ամենը, ինչ հնարավոր էր:

Տեղեկանալով որ Նազարյանցի ընտանիքը
ամառները դարձյալ փոխադրվում է Բոգո-
լոդսկ գյուղը ու ապրում նույն ամառանո-
ցում, ես էլ քննություններս վերջացնելուց
հետո տեղափոխվեցի այնտեղ և համարյա
թե երեք ամսվա իմ ազատ ժամանակս նվի-
րեցի նրա երեխաներին հայերեն սովորեց-
նելու գործին: Առավոտյան ժամը տասին
գնում էի և մինչև ժամը 1—2-ը գրել-կար-
դալ սովորեցնում էի մանուկներին, Ժողովրդա-
յին ու Ստեֆանյային. արևուհետև հանգըս-
տանալու ու ճաշարան գնալու համար տուն
էի վերադառնում: Իրիկնապահին վերստին
գնում էի և, Միրզա Զաֆարի հետ միասին,
երեխաներին զբոսանքի տանում ուստոնդի
կողմերը, որպեսզի նրանց հետ զրուցելով
կարողանամ գործնականորեն ընտելացնել
հայերեն խոսելուն:

Միրզա Զաֆարը, դեռ Նազարյանցի կեն-

դանության օրոք, Պարսկաստանից փախչելով եկել էր Նրեան, ընդունել Քրիստոնեություն և սեփականել իր կնքահոր՝ Տեր-Ջաքարյանի ազգանունը։ Ապա Նրեանից անցել էր Խիֆլիս, հետո էլ Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչվանքը և այդտեղից էլ վերջնականապես Մոսկվա ու ապավինել Նազարյանցին։ Մարդասեր ու գթառատ Նազարյանցը ընդունել, պահել էր նրան։ Իսկ հետո էլ քննելով ու տեսնելով, որ նա պարսից կրթության տեր երիտասարդ է և կարող է պիտանի լինել լիկեոնին, այս նկատառումով էլ միջնորդել ու տեղավորել էր նրան լիկեոնում՝ պարսից լեզվի պրակտիկանտի պաշտոնով, մի պաշտոն, որ պարսկաստանցի ասորի Միրզա Սուլեյմանից հետո թափուր էր մնացել։

Ամառվա երեք ամիսներին ամեն օր հանգուցյալի տունն այցելելով ու զննական հայացքով դիտելով ընտանիքի ապրուստը, առիթն ունեցաւ մոտիկից ծանոթանալու այդ ընտանիքի տնտեսականին ու բարոյականին։ Ապրուստը համեստ էր, բայց ոչ աղքատիկ, ինչպես ասում է Վրթանես Փափազյանն իր Հայ գրականության պատմության մեջ. տանտիկնոջ վարքն ու բարքը պախարակելի էր և հանգուցյալ Նազարյանցը, ըստ ամենայնի, իրավունք է ունեցել դժգոհելու։

Տանտիկին Միննա Եգորովնան արդեն հասակն առած կին էր, երեխաների մայր։ Նրա տանը համարյա ամեն օր կարելի էր հանդիպել մի դատարկապորտ գերմանացու, որը տան մեջ իրեն պահում էր, որպես տանտեր։ Ինքը Միննա Եգորովնան տգետ էր, բայց ճշմունք էր ցույց տալ, որ ինքը ամեն բան գիտի, ամեն բանից հասկանում է. նա նախանձով էր վերաբերում իր երեխաների գաստիարակչուհի Վարվառին, որը մի սիրուն, պարկեշտ ու կրթված ռուս օրիորդ էր. վերջինս քանիցս ինձ զանգատվել էր տանտիկնոջ անտեղի նախանձոտության առթիվ։

Վրա հասավ օգոստոսը. ես ստիպված եղա ընդհատել իմ պարապմունքը երեխաների հետ և քաղաք վերադառնալ ու իմ գործին անցնել. երեխաներն արդեն սկսել էին հա-

յերեն թոթովել և եթե մի երեք ամիս էլ անընդհատ այդպես շարունակվեին պարապմունքները, ապա նրանք ի վիճակի կլինեին ոչ միայն թոթովելու, այլ և խոսելու։ Բայց ես այլևս ազատ ժամանակ չգտա և երեխաներն էլ անոռացիչ մնալով ու տանն էլ հայերեն մի բառ չսովորեցին, կարճ ժամանակում մոռացան իրենց սովորածները։ Այսպիսով ես ակամա պարտական մնացի Նազարյանցին, որ չկարողացա կատարել նրա նվիրական ցանկությունը, մի պարտականություն, որ մինչև օրս էլ մտքիցս չի գնում։

Ժամանակ անցավ... ես ավարտեցի բարձրագույն ուսման դասընթացը ու հայրենիք վերադարձա. այստեղ ուզում էի պաշտոն գտնել, բայց չհաջողվեց և ստիպված եղա վերստին օտարություն դիմել— ընդունեցի լիկեոնի նախկին ուսանող, հմուտ մանկավարժ, Նոր-Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական նորաբաց դպրանոցի տեսուչ հանգուցյալ Առաքել Բահաթրյանի հրավերը և ուսուցչի պաշտոնով Նոր-Նախիջևան փոխադրվեցի։

Հիշում եմ, ուշ աշնան մի քամոտ օր էր. անակնկալ կերպով ինձ այցելության եկավ Նազարյանցի կրտսեր դուստրը, իմ աշակերտուհի Ստեֆանիան։ Ի՛նչ խոսք, ես շատ ուրախացաւ. Հարց ու փորձ— ո՞ր խաչից, ո՞ր տեղից-ո՞րտեղ. նա պատասխանեց թե Մոսկվայից է գալիս և զնում է Բաքու. Ռոստով հասնելով հիշել էր ինձ ու կամեցել տեսնել. ժամանել էր առավոտյան զնացքով ու պիտի մեկներ երեկոյան զնացքով։ Ձեռքն առնելով, մագերը շոյեցի ու ճակատը համբուրեցի. փոքրիկ, սիրունիկ աղջիկ էր նա, իսկ այժմ մեծացել էր ու ավելի քան սիրունացել. նա նույնիսկ ամուսնացել ու այրիացել էր։

Նրկար գրուցեցինք, հիշեցինք Բոգորոդսկ գյուղը, մեր անմեղ զվարճությունները, գրուցանքները, իր ու քրոջ սովորած առաջին հայերեն ոտանավորը, հայրիկի գրածը, որը նա չէր մոռացել։

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հագու համար,
Առաջին դու խոսք ականջիս հասած,
Դու սիրո փառքիկ առաջին հոգված,
Մանկական լեզվիս բոբովանք տկար,
Հեղձում ես իմ մեջ դու միշտ անդադար։

Եվ այլն։

Ճաշեցինք ու տարա նրան ճանապարհիսնելու։

— Դուք,— ասում էր նա,— ինձ մեղադրում եք, որ ես հայերեն չեմ խոսում, հայրիկիս ցանկությունը չեմ կատարում։ Այո, իմ

սովորական խոսակցության լեզուն հայերենն է... դուք լավ ծանոթ եք մեր ընտանեկան հանգամանքներին, մեր գերմանուհի մոր զավակները կարող են հայերեն խոսել. հորս կենդանության օրոք էլ մեր տան լեզուն

հայերենը չի եղել, իսկ հետո նամանավանդ չի եղել ու չէր էլ կարող լինել:

Հա՛, մոռացա ձեզ հաղորդել, որ Ժողեֆի-

նան էլ, ամուսնացել է ինժեներ Փիրումյանի հետ և իր ամուսնու հետ ապրում են Եկատերինոգարում:

Ավարտելով մեր հուշերը Ստեփանոս Նազարյանցի մասին, ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել հորեղբորս գրչի գործը

հանդիսացող մի ընտիր ուսանավոր, որ նա գրել է Նազարյանցի մահվան առթիվ, 1879 թվին.

Անձեռագործ դու մահաճան քեզ կանգնեցիր
Ո՛չ հողանյութ, որպես երկաթ կամ որձափաթ.
Հրգոր գրչով, սուր վաստակով ու անձանձիր,
Շունը կենդանի և հետ մահուան հանգստացար:

Ահա նոր ազգ և նոր լեզուդ յուր ձիթենին,
Քո ջրով բուսած, քեզ է քերում, ո՛վ Ստեփանոս,
Խաղաղ մեա՛, մի՛ վրդովուի, բռն է դափնին,
Խավարի մեջ լույս մեզ ծագող Պոմբեթես:

Աշխարհ ծնար և աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց շտեսար այս աշխարհից անդորոթյուն.
Աշխատավոր մարդկանց բաժին է փշյա պսակ,
Ահ, քուցան ասկրեներիդ խաղաղություն:

ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ԶՏՊԱԳՐՎԱԾ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Հայոց ժողովուրդը. նոր, այժմյան լեզվի ու մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում. համառոտ տեսություն. (քառածալ տետր, 34 երես, ավարտված):

2. Պատմաբանական. Հռովմեական եկեղեցական ու նոր ժամանակի քաղաքական բարեկարգությունը: Քաղված ամերիկացի պատմաբան Դրեպերի գրվածքներից (ութածալ տետր, 42 երես, ավարտված):

3. Քիմիական նկարագիրը, առօրյա կյանքի մեջ գործադրական նյութերի, թարգմ. (ութածալ տետր, 28 երես, ավարտված):

4. Իմաստասիրական: Անձնագիտություն, ներքին աշխարհ. Անձնաճանաչությունը իբրև հայտարար նշան գործության (ութածալ տետր, 16 երես, չավարտված):

5. Կրիտիկա Գ. Ավագովսկու շարադրության՝ «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ հաւատող Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», Փարիզ 1858 թ. (ութածալ տետր, 12 երես, ավարտված և գրաքննչի կողմից տպագրությունը արգելված):

6. Նոր հայկազյան օրագիր՝ «Լապտեր Հայաստանի» (երկու փոքրածալ թերթ, 5 երես):

7. Դպրոցական քերականություն ֆրանսիական լեզվի (քառածալ տետր, 40 երես, չավարտված):

8. Ազգերի արմատքը ու նոցա ճյուղավորությունը (քառածալ տետր, 21 երես, չավարտված):

9. Պատմություն Հայկազյան դպրության (քառածալ, սրբագրված միայն 55 երես, իսկ բոլոր գործը հասցրած է մինչև IX դարը):

